

ДО ПИТАННЯ ПРО МАКРОСЕГМЕНТАЦІЮ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

У статті схарактеризовано особливості членування діалектного спонтанного мовлення. Основні інтонаційні параметри дієреми стику описано на підставі слухового та інструментального аналізу. Зауважено, що встановлення межі між двома компонентами тексту ґрунтується на єдності їхніх змістових і просодичних елементів. Серед інтонаційних параметрів, які визначають межу між надфразними єдностями, обов'язковими є тривала темпоральна пауза (з перервою у фонації), кінцеве зниження частоти основного тону з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та уповільнення темпу вимовляння останньої синтагми. Як засвідчив аналіз, окремі параметри інтонаційної структури тексту залежать від ступеня самостійності його сегментів та способу тематичного розгортання діалектної оповіді.

Ключові слова: надфразна єдність, макросегментація, термінальний тон, темп, середньоскладава тривалість, пауза.

Дослідження фонетики українських діалектів переважно сконцентровано на виявленні системно-структурної своєрідності окремих говорів, зокрема систематизації знань про артикуляцію звуків, встановленні складу сегментних одиниць у різних говірках, сприйнятті ритміки слова й фрази. Названі явища здебільшого схарактеризовано на матеріалі, зібраному за спеціальними питальниками, що відображено у словниках, атласах, картотеках. Однак аналіз фонетичних змін на прикладі ізольовано вимовленого слова або фрази не відображає всіх процесів, що відбуваються у зв'язному мовленні. За останні десятиліття визначено нові перспективи й завдання діалектних студій, зорієнтованих на опис говірки як самостійної комунікативної системи, що є особливим типом мовленнєвої культури¹. Формування «комунікативної діалектології» (за В. Є. Гольдіним) посилює функціональний, комунікативний, когнітивний погляди на діалектне мовлення з акцентом на аналізі усного тексту як головного джерела знань про певну говірку зокрема та весь діалектний простір загалом.

У сучасній україністиці фонетика усного мовлення привертала увагу вчених, зокрема досліджено особливості актуального членування спонтанного мовлення, паузальне членування непередготовленого тексту, інтонацію спонтанного діалогічного мовлення порівняно з читанням, співвідношення семантики та інтонації в емоційно-експресивному мовленні, проблеми ритмічної організації усного тексту тощо. Серед значного доробку фонетистів, на жаль, немає ґрунтовних розвідок про інтонацію діалектного тексту. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлено в пра-

¹ Гольдин В. Е. Теоретические проблемы коммуникативной диалектологии : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Саратов, 1997.— 52 с.

пях О. С. Білої та В. Є. Бузинської², однак стосуються вони переважно просодії слова або ж інтонації простої фрази певного комунікативного типу.

Найважливіша риса діалектного мовлення — невідповідність, породження висловлення без попереднього обдумування, «формування думки одночасно з її мовленнєвим вираженням»³. Зрозуміло, що однією з головних ознак реалізації такого тексту є його особливе інтонаційне оформлення.

Як відомо, значущість інтонації в організації спонтанного тексту зумовлена її головними функціями — членування, структурування та виділення⁴. Відповідно основним завданням фонетичного аналізу звукового мовлення має бути встановлення тих засобів інтонації, які забезпечують у конкретній мові цілісність тексту та виконують функцію зв'язку окремих його елементів. Таким чином, маємо на меті схарактеризувати суперсегментні засоби організації діалектного тексту, тобто виявити й дослідити просодичні особливості не лише на рівні окремого слова, синтагми або фрази, а співвіднесеність цих одиниць у межах тексту, враховуючи його зміст і структуру.

Для з'ясування особливостей інтонаційної організації діалектного тексту використано записи спонтанного мовлення, що зберігаються у фонотеці Інституту української мови НАН України. Матеріали представляють західноволинську (с. Грибовиця Іваничівського р-ну Волинської обл.), східнополіську (с. Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл.) та гуцульську (с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) говірки. Загальна тривалість звукових файлів — 3,5 год.

Оскільки нашою метою було схарактеризувати монологічне мовлення, на цьому етапі дослідження ми не брали до уваги початок спілкування з діалектосієм і зосередилися на аналізі того сегмента запису, де мовець сам розповідає про своє життя, вільно вибудовує монолог, без спонуки переходить від однієї теми до іншої за умови відносної пасивності слухача (поодинокі репліки-реакції експлоратора лише підтримують певний емоційний тонус розмови, наштовхують мовця на опис окремих деталей розповіді тощо).

Експериментально-фонетичні дослідження на матеріалі різних мов засвідчили, що важливий етап сприйняття змісту цілого тексту — це осмислення його зовнішньої структури, зокрема характеру членування / зв'язності та виділення ключових сегментів. На думку Р. К. Потапової, сегментування спонтанного тексту є не лише важливою проблемою мовознавчих студій, але становить на сьогодні окрему лінгвістичну дисципліну, оскільки має свій об'єкт дослідження — різнорівневі мовленнєві сегменти, а також предмет аналізу — ознаки виділених і описуваних сегментів як сукупність елементів зв'язного усного мовлення, а також структуру сегментів як сукупність зв'язків між елементами цієї системи⁵. Ми кваліфікуємо сегментування як один із напрямів лінгвістичного аналізу усного тексту та вважаємо, що способи, види членування, характеристика його окремих складників важливі для розуміння специфіки когнітивних (мовленнєво-мисленнєвих) процесів через їхню реалізацію у сфері комунікації.

² *Белая А. С.* Акцентно-ритмическая структура слога в южно-западных говорах украинского языка. — Черновцы, 1984. — 86 с.; *Бузинская В. Е.* Интонационная система (интонация фразы) в покутско-буковинском говоре (экспериментально-фонетическое исследование) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1986. — 22 с.

³ *Долинин К. А.* Стилистика французского языка. — М., 1987. — С. 243.

⁴ *Торсуева И. Г.* Интонация и смысл высказывания. — М., 1979. — 112 с.; *Антипова А. М.* Направление исследований по интонации в лингвистике // *Вопр. языкознания.* — 1986. — № 1. — С. 122–132.

⁵ *Потапова Р. К.* Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии // *Проблемы фонетики II* : Сб. ст. / Отв. ред. Л. Л. Касаткин. — М., 1995. — С. 10.

Дослідники усного мовлення, характеризуючи його фонетичну організацію, обґрунтовують використання різних одиниць аналізу, що стосуються процесів макро-, медіа- та мікросегментації⁶. Це, зокрема, 1) надфразна єдність (НФЄ) (фоноабзац, період, фонодиктема, макротематична єдність); 2) фраза (висловлення) і синтагма (мовленнєвий блок, міжпаузальна група, мовленнєвий такт, фонетичне слово, ритмічна структура, ритмогрупа, акцентна одиниця); 3) склад.

Перший етап нашої роботи — сегментування усного спонтанного мовлення та встановлення просодичних ознак, що є надійними критеріями виокремлення надфразної єдності, яку потрактуємо як продукт фонетичного членування тексту, що становить інтонаційно-змістову єдність, тобто пов'язаний однією темою та характеризується певним просодичним оформленням⁷. Змістовій завершеності кожної НФЄ відповідає інтонаційне маркування її кінця; саме характер інтонаційної завершеності є одним із головних критеріїв виокремлення цієї одиниці з тексту⁸. Просодичними ознаками виділення такої одиниці в кодифікованому усному розмовному мовленні зазвичай називають максимальне зниження динамічного контуру, широкий спад тону (з верхнього до нижнього рівня), звуження тонального діапазону від ініціальної ділянки до фінальної, позитивний і найбільший за величиною інтервал тону через паузу, дуже довгу паузу, уповільнення темпу вимовлення кінцевої синтагми, максимальну тривалість останнього наголошеного складу⁹.

Інструментальний та слуховий аналіз інтонації діалектного тексту засвідчує, що межі окремих НФЄ чітко окреслені. Аудитори під час сегментування тексту на НФЄ орієнтувалися на змістові, лексико-граматичні та просодичні особливості оформлення окремих його частин.

Пауза як один з основних засобів сегментації завжди є маркером межі двох НФЄ. У зазначеній позиції зафіксовано дуже довгі (від 1300 мс) — 70 %, довгі (800–1300 мс) — 15 % та середні паузи (300–800 мс) — 15 %.

У мовленні представників різних говірок не спостережено виразних відмінностей у використанні різних за тривалістю пауз на межі двох НФЄ. Натомість виявлено особливості в паузальному членуванні текстів чоловіками й жінками.

Чоловіки переважно послуговуються дуже довгими паузами (80 %), рідше — довгими (20 %)¹⁰. У мовленні жінок переважають, як і в мовленні чоловіків, дуже довгі паузи (59 %). Водночас у вказаній позиції фіксуємо значний відсоток середніх (27 %) і найменший — довгих (14 %) пауз.

Під час аналізу не встановлено безпосередньої кореляції між тривалістю окремих НФЄ та тривалістю паузи на межі таких сегментів тексту. Однак виявлено співвіднесеність тривалості паузи та ступеня змістових зв'язків між НФЄ: коротші паузи трапляються між двома НФЄ, що тісно пов'язані між собою за змістом, мікротема другої НФЄ є логічним продовженням мікротеми першої (часто

⁶ Там же.

⁷ Канди́нский Б. С. Текст как интонационная структура : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1968. — С. 8.

⁸ Борисюк І. В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. — К., 1990. — С. 170.

⁹ Див.: Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові. — К., 1991. — 168 с.; Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення. — К., 1985. — 214 с.; Борисюк І. В. Знач. праця.

¹⁰ У текстах двох інформантів зафіксовано 4 середні паузи у відповідній позиції, однак не всі аудитори сприйняли ці паузи як такі, що розділяють дві НФЄ, частіше їх кваліфікували як міжфразові. Оскільки ми брали до уваги лише ті дієреми стику, які однозначно сприйнято під час слухового аналізу, паузи, потрактовані по-різному, не враховували.

в такому випадку друга тема починається з фрази або частини фрази, якою закінчувалася попередня НФЄ). Що слабший змістовий зв'язок між двома НФЄ, то тривалішу паузу зафіксовано між ними.

Зазначимо, що абсолютна тривалість паузи не завжди може бути «демаркаційною лінією» між двома НФЄ, оскільки в середині НФЄ трапляються довгі й дуже довгі паузи (нижче наводимо графік тривалості всіх зафіксованих у НФЄ пауз — див. рис. 1).

Зокрема, довшою за кінцеву паузу можуть бути паузи вагання, особливо заповнені, на графіку — це паузи 1, 3, 4; паузи після або перед сегментами, що містять уточнення інформації або пояснення того чи того поняття, факту, явища (введення нової мікротеми) — пауза 2; невербальні паузи (зумовлені такими парфонетичними засобами, як сміх, зітхання, покашлювання тощо) — 5, 6.

Як свідчать дослідження на матеріалі української літературної мови, засобом структурної цілісності фрази й разом з тим засобом членування потоку мовлення на інтонаційні одиниці є тенденція до вповільнення темпу останньої синтагми¹¹.

Порівняльний аналіз відносної тривалості перших та останніх синтагм фраз у межах окремих НФЄ виявив, що темп останньої синтагми може бути повільнішим, ніж темп першої (41 % реалізацій), швидшим (44 %) або майже однаковим (15 %). На початку й у середині НФЄ темп останньої синтагми фрази послідовно повільніший, ніж темп першої синтагми цієї ж фрази. У кінці НФЄ така закономірність здебільшого порушується — час звучання останньої синтагми або швидший за аналогічний показник першої або, рідше, такий самий. Інструментальний аналіз зіставлюваного параметра засвідчує наявність в останній синтагмі НФЄ переважно уповільненого темпу — 79 %, з діапазоном реалізації 3–4,4 скл / с, рідше середнього — 21 %, з темповою варіативністю 4,6–5,2 скл / с. Однак під час слухового аналізу аудитори однозначно сприйняли темп останньої синтагми НФЄ як уповільнений. Зазначимо, що середній темп такої синтагми (з показниками ближчими до нижньої межі діапазону темпової варіативності) звичайно зафіксовано в текстах тих інформантів, мовлення яких загалом оцінене як пришвидшене. Відповідно потрактування передпаузальних сегментів як уповільнених можемо пояснити загальними психологічними особливостями сприйняття мовлення: на тлі загального пришвидшеного темпу середній темп вимовляння останньої синтагми сприйнято як уповільнений, оскільки час її звучання більший за час звучання попередніх синтагм.

Нормативним явищем кодифікованого українського мовлення, відзначеного на перцептивному й акустичному рівнях, є наявність двох довгих складів у фразі — складу з фразовим наголосом та абсолютно кінцевого складу. Причому кінцевий ненаголошений склад може бути довшим від некінцевого складу з фразовим наголосом¹².

Порівняння часу звучання останніх складів фраз у НФЄ, вичленованої з діалектного тексту, засвідчує подовження останнього складу. Наведемо, наприклад, тривалість останніх складів фраз¹³ у НФЄ в різних інформантів (середньоскладова тривалість текстів у мовця В становить 209 мс, мовця О — 213 мс, мовця Б — 201 мс, мовця Л — 218 мс): *мовець В: 576 — 256 — 354 — 219 —*

¹¹ Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков.— М., 1977.— 278 с.; Типология интонации мовлення / Відп. ред. А. Й. Багмут.— К., 1977.— 496 с.

¹² Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Зазнач. праця.— С. 196.

¹³ Тривалість останнього складу фрази позначено звичайним шрифтом, наголошений виділено курсивом, а ядерний — жирним шрифтом.

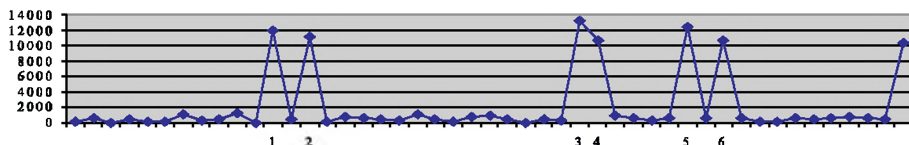

Рис. 1. Тривалість пауз у НФЄ

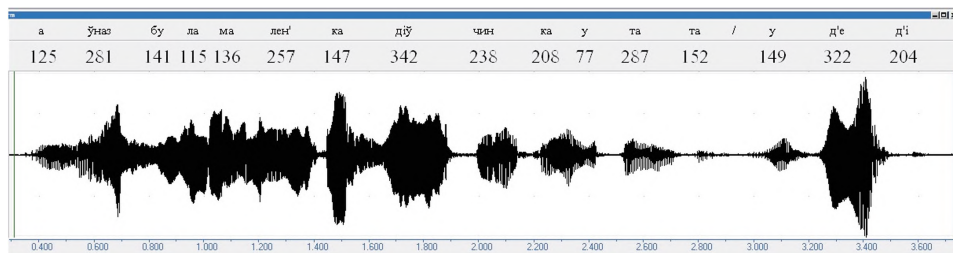

Рис. 2. Осцилограма фрази *Іа у́ нас була мален'ка д'у́чинка у тата / у д'ед'і//* (інформант О)

550 — 488 — 327 — 255 — 312 — 178 — 354; мовець О: 210 — 435 — 390 — 266 — 475 — 312 — 713 — 233 — 313 — 213 — 335 — 305 — 305 — 150 — 423 — 490 — 171 — 273 — 176 — 336 — 425 — 141 — 407; мовець Б: 360 — 243 — 304 — 221 — 398 — 165 — 202 — 217 — 306 — 363 — 304; мовець Л: 230 — 622 — 202 — 307 — 352 — 187 — 333 — 286 — 326 — 530 — 391 — 246 — 244 — 284 — 221 — 398.

Установлено, що тривалість останнього складу НФЄ не є максимальною в текстовому сегменті. Аналіз часокількісних характеристик діалектної оповіді уможливив висновок про розміщення максимально тривалого складу в НФЄ — це ядерний склад — наголошений склад слова, позначеного логічним наголосом (див., наприклад, рис. 2, де на осцилограмі представлено тривалість усіх складів у фразі; ядерний склад — д'іу́).

Таким чином, подовження кінцевого передпаузального складу є ознакою завершення фрази, а не НФЄ.

Важливий інтонаційний параметр структурування усного тексту — зміна частоти основного тону (ЧОТ). В останній синтагмі НФЄ зафіксовано лише два різновиди контуру, тоді як в останній синтагмі фрази в межах НФЄ наявний широкий набір інтонаційних кривих (див. табл.).

Таблиця

Синтагма	Інтонаційний контур останньої синтагми фрази (%)					
	Контур					
	висхідний	спадний	рівний	висхідно-спадний	спадно-висхідний	хвилястий
остання у фразі	5	23	4	36	4	28
остання у НФЄ	—	50	—	50	—	—

Термінальний тон (зміни ЧОТ на останньому наголошеному складі) у фразі здебільшого спадний (50 %) або висхідний (34 %), хоч трапляються й інші його види — висхідно-спадний (9 %), рівний (5 %) і спадно-висхідний (2 %). В остан-

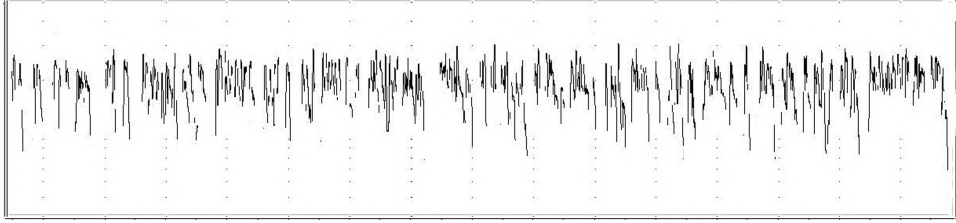

Рис. 3. Інтонаграма НФЄ (інформант Б)

ній синтагмі НФЄ зафіксовано лише спадний термінальний тон, що, очевидно, може бути диференційною ознакою дієреми стику.

Термінальний тон кінця НФЄ виразно протиставлений термінальному тонові в середині цієї ж НФЄ за показником частотного інтервалу, який, як відомо, виконує функцію членування / зв'язності тексту. Зокрема, зміни ЧОТ у кінці НФЄ представлено переважно вузьким частотним інтервалом (1–2 пт), тоді як аналогічний параметр на межі фраз у середині НФЄ варіює від 1 до 12 пт.

Показником змістового та інтонаційного завершення тексту є спад ЧОТ у кінці останньої синтагми НФЄ та реалізація термінального тону в низькій зоні (див. рис. 3). Кінець фрази в середині НФЄ звичайно фіксуємо в середній або низькій зоні, однак дуже рідко трапляються останні синтагми фраз, спад тону в яких нижчий або такий самий, як в абсолютному кінці НФЄ (під час слухового аналізу такі зміни ЧОТ у кінці фрази за наявності довгої паузи уможлилювали подвійне потрактування межі мовленнєвих сегментів: одні аудиторі встановлювали міжфразовий стик, інші — членували текст на окремі НФЄ).

Низький рівень кінця НФЄ зумовлює контрастне протиставлення зі змінами ЧОТ початку наступної НФЄ. Зокрема, інтервал через паузу на межі фраз у середині однієї НФЄ може бути позитивним, нульовим або негативним; величина цього показника коливається переважно в межах 0–9 пт (було зафіксовано й ширший інтервал — 10–11 пт — перед ключовою фразою, однак такі випадки поодинокі). На межі двох НФЄ інтервал через паузу може бути лише позитивним і становить 7–12 пт, що свідчить про більший ступінь автономізації частин тексту.

Таким чином, під час аналізу з'ясовано, що окремі параметри інтонаційної структури тексту залежать від ступеня самостійності НФЄ та способу тематичного розгортання діалектного монологу. Зокрема, що менше пов'язані між собою за змістом дві НФЄ (спосіб зв'язку між ними потрактуємо як тематичне відгалуження), то більшою є величина частотного інтервалу через паузу та коротшою пауза між цими сегментами тексту. З іншого боку, тривалішу паузу й менший міжпаузальний інтервал спостерігаємо між двома НФЄ, що поєднані слабким лінійним або паралельним зв'язком.

Серед інтонаційних параметрів, які визначають дієрему стику, обов'язковими є тривала темпоральна пауза (з перервою у фонації), кінцеве зниження ЧОТ з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та уповільнення темпу вимовляння останньої синтагми. Показово, що за свідчені риси характеризують діалектні монологи загалом, під час членування усного мовлення на НФЄ виразних відмінностей, за якими можна було б кваліфікувати тексти в межах різних говірок, не виявлено.

Отже, встановлення межі між двома НФЄ ґрунтується на єдності змістових і просодичних елементів тексту.

Актуальним завданням експериментально-фонетичного дослідження діалектної інтонації є слуховий та інструментальний аналіз медіасегментації діалектного тексту. Інтонаційні критерії розмежування усного тексту на фрази / синтагми в кодифікованому мовленні (особливо читаному або попередньо підготовленому) встановлено й докладно описано. Сегментація непідготовленого тексту (зокрема діалектного), реалізацію якого визначає одночасність процесів планування й продукування мовлення, потребує нових ґрунтовних досліджень.

N. S. VERBYCH

APPROACHES TO THE MACROSEGMENTATION OF THE DIALECT TEXT

The article focuses on the features of segmentation of the dialectal spontaneous speech. The indexes of abutment's basic prosodical parameters are presented on the auditory and experimental level. It should be stressed that unity of content and intonation elements of text determines a border between the two above phrase unities. Long temporal pause (with a break in phonation), the ultimate reduction tone with the realization of the terminal tone in a low area, wide interval of tone through a pause and slowdown of time phonation of last syntagma are the intonational parameters that define a boundary between parts of the text. It is shown that some parameters of the intonational structure of a text depend on the degree of autonomy of its segments and the way the thematic deployment of a dialect narrative.

Key words: super-phrasal unity, macrosegmentation, terminal tone, temp, middle duration of a syllable, pause.